

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola

A DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Riskó Marianna

***Chira Sándor (1897-1983),
a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye
püspökének élete és vértanúsága***

Gazdaság-, régió- és politikatörténeti műhely
Műhelyvezető: Dr. Berényi István DSc
Témavezető: dr. Botlik József

Budapest
2017

I. A kutatás előzményei, problémafelvetés

A disszertáció tárgyát képező Chira Sándor titkos püspök életének és szolgálatának feltárása és bemutatása komoly kihívást jelentett, a „fehér vértanú” neve ugyanis nemcsak szülőföldjén vált fogalommá, hanem a kazahsztáni Karaganda, az oroszországi Novoszibirszk katolikusai, illetve a Bajorországban letelepedett karagandai németek között is. 2003. december 8-án a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hivatalosan is megindította Chira Sándor és Orosz Péter (1917-1953) püspökök, illetve további 78 vértanú paptársuk boldoggá avatási eljárásának információs szakaszát, majd hét évvel később, Orosz Péter vértanú kivételével, a többi hitvalló pap eljárása, köztük Chira püspöké is, megszakadt. A népi tisztelet azonban, immár három évtizeddel a „fehér vértanú” halála után is töretlen maradt. Mindez biztosítja a téma mai aktualitását.

A nagy műveltségű, apostoli lelkületű pap és tanár, kanonok és pápai prelátus, majd titokban felszentelt püspök hosszú és kemény szenvedéssel, mégis derűvel, mély küldetéstudattal és szolgálattal teli élete átíveli egyházmegyéje 20. századi történetének jelentős korszakát, a két viláégéssel, illetve többszöri impériumváltással. Az ezeréves hazától való elszakítottság és szétdaraboltság mindenekelőtt az egyházmegye strukturális és területi csökkenését eredményezte, majd a csehszlovák éra nehéz, összetett fenyegetettségét, az újabb háború alatti rövid magyar visszarendeződés előtti megrázkódtatást, továbbá a legnehezebb csapást, az egyházi élet ellehetetlenítését, a fizikai megsemmisítést és a földalatti létre való váltást, amelyeket a szovjet megszállás, illetve végleges berendezkedése eredményezett.

A levéltárak anyagát, Chira püspök írásait, a kortársak, barátok, paptársak eddig ismeretlen tanúvallomásait kutatva kirajzolódott nemcsak a titkos főpap

hiteles emberi és papi habitusa, szellemi és lelki erejének forrásai, hanem feltárultak a 20. századi Kárpátalja és a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történelmi sorsfordulói, valamint a „szovjet Golgota” teremtette világ is.

A doktori értekezés megírása során hármass célkitűzést követtem. Mindenekelőtt igyekeztem feltárni az izgalmas, fordulatokban, kihívásokban bővelkedő életpálya legfőbb állomásait. Ugyanakkor az egyéni életkorszakok megfelelő kortörténetbe való beleágyazásával szemléltetni kívántam a munkácsi egyházmegye helyzetét, püspökei szerepét az egymást követő impériumok egyház- és valláspolitikájának körülményei között. Végül, a kutatás során előkerült, eddig ismeretlen tanúvallomások, hagyatéki levelek gyűjteményével a megrekedt egyházi eljárás előrehaladását is szolgálni kívántam.

Mindezzel együtt választ kerestem Chira Sándornak a kutatás során felmerült politikai szemlélete, nemzeti identitása kérdéseire, illetve a titokzatosan felbukkanó egyháztörténeti dolgozat üzenetére, valamint, hogy mi a titka annak, hogy 1983-ban, a püspök halálakor, a 8 évi Gulag és 26 évi száműzetés, valamint a szovjet KGB folytonos lesben állása ellenére, mindkét hazájában virágzó egyházi életet hagyott maga után.

II. A követett módszertan és az értekezés fölépítése

Kutatásomat a teljességre törekvés igényével forrásadatgyűjtésre, illetve annak elemzésére építettem. Kilenc levéltári fond anyagából dolgoztam, valamint emlékiratokat, gimnáziumi értesítőket, a Budapesti Hittudományi Kar Dékáni Iratait, hagyatéki személyes leveleket vizsgáltam, élő tanúkat szólaltattam meg: Beregszásztól Ungvárig, Irhóctól Karagandáig, illetve Szibériáig, Budapesttől Bajorországig. Mindezek egybevetése, a megfelelő levéltári ismeretanyaggal való ütköztetése volt az értekezés alapvető kutatási módszere. A témába vágó

közvetlen, illetve a legfrissebb, nyomtatásban is megjelenő kortárs dokumentumgyűjteményekből merített forrásanyag megfelelő forráselemzéssel, kritikával került felhasználásra.

Felépítése tekintetében a doktori értekezést hat nagy fejezetre, illetve további alfejezetekre bontottam. A Chira Sándor születését, gyermek- és ifjúkorát bemutató első fejezet egy tágabb bevezetéssel külön foglalkozik az északkeleti rutének szociális és vallási viszonyaival a 19-20. századfordulótól az első világháborúig. A fejezet kitér a korabeli hegyvidéki rutén lakosság tömeges kivándorlása, illetve a zsidóbevándorlás kérdésére, a „hegyvidéki akcióra”, illetve a vallási skizma-perre. Külön fejezet tárgyalja az eddig ismeretlen Chira-családfát, amely kétszáz évre visszamenő szerteágazó papi generációt mutat be, ezzel együtt szemléltetve a munkácsi görög katolikus egyházmegyes papság képzésének fokozatos fejlődését is. Külön alfejezet mutatja be Chira Sándor születési helyét, illetve azt a miliót, amely a korabeli társadalompolitikai viszonyokkal együtt formálta és érlelte meg felnőtt kori elköteleződését.

További alfejezetek foglalkoznak a tanulmányi évekkkel, a Máramaroszigeti Piarista Gimnáziumban, illetve a Budapesti Központi Szemináriumban eltöltött időszakokkal, mely egybeesett az első világháború, majd az azt követő összeomlás, illetve impériumváltás korával.

A következő fejezet a két világháború közötti csehszlovák impérium vallás- és nemzetpolitikájának gyökerét, irányvonalát, a skizma, illetve a harcos ortodoxia kárpátaljai térnyerését Chira Kornél szolgálati helyein, az Irhócon és Nyéresházán fellángoló skizmatikus támadások tükrében tárgyalja. Ezt követi az ifjú Chira Sándor papi pályája meredek felfelé ívelésének bemutatása, illetve a Chira-publicisztikai anyag elemzése. A fejezet a szemináriumi oktatás, a sokrétű

lelkipásztori tevékenység, az egyházmegyei kormányzatba való korai bevonás, a váratlan püspökváltás, illetve püspökjelöltség korszakát tárgyalja.

Az I. bécsi döntést követő magyar visszarendeződés teremtette sajátos helyzettel, a kettészakítottság és az ukrán nacionalista terror okozta sokoldalú fenyegetettség közepette a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye helyzetével, Chira kanonok rektori állásból való elmozdításának, illetve pápai prelátusi kinevezésének előzményeivel, okaival, a kormányzati és püspöki határozatok hátterével foglalkozik az értekezés harmadik fejezete. Röviden mutatja be továbbá a megüresedett munkácsi püspöki szék betöltése körüli feszült időszak áthidaló megoldásait, az újabb püspökszentelést, illetve Chira Sándor vikáriusi kinevezését.

A negyedik fejezet mutatja be a szovjet megszállás okozta impérium- és rendszerváltást, a fokozatosan felerősödő antiklerikális támadás körülményei között a fiatal püspök és a tapasztalt vikárius páros megfeszített küzdelmét a papneveldeért, illetve az elorozott templomokért, végeredményben a munkácsi egyházmegye hivatalos regisztrálásáért folyó kitartó kiállást. Emellett Chira Sándor indokoltan szigorú titokban történt püspökké szentelésének előzményeit, a Romzsa-püspök utasításra történt meggyilkolásának állampolitikai indokoltságát, illetve szövevényes végrehajtását. Végül e fejezetben vizsgáltam a már nyilvánvaló egyházüldözés közepette, az 1948-ban megírt Chira-jegyzetet.

Az ötödik fejezetet főként Chira püspök személyes szenvedéstörténetének szenteltem, beleágyazva azt a munkácsi egyházmegye felszámolásának történetébe. Az értekezés végig kíséri a püspök letartóztatásának, vizsgálati fogságának, elítélésének eseményeit, illetve a Gulagon töltött éveket, amelyeket főként a szemtanúk tanúvallomásaira alapozva jelenít meg. Igyekszik rekonstruálni továbbá az 1956 szeptemberétől 1957 januárjáig terjedő rövid

szabadulás és hazatérés történéseit, illetve a karagandai száműzetés és a kiutasított püspök elutazásának körülményeit.

Az értekezés utolsó, hatodik fejezete rálátást enged a sztálini rémuralom népiirtására, milliók deportálására, a drámai múltú kazahsztáni Karaganda kialakulására. A fejezet főként Chira püspök utolsó 26 évét igyekszik bemutatni a fellelhető levéltári adatok, a püspök levelezései, illetve a tanúvallomások tükrében. Az utolsó fejezetrész a munkácsi egyházmegyében végzett titkos főpásztori szolgálattal foglalkozik.

A kortörténeti szempontból is igen értékes tanúvallomások és hagyatéki levelek csupán kis töredékét sikerült beépíteni az értekezésbe. A többi azonban a lefordított peranyag nagy részével, a Chira-jegyzettel, illetve táblázatokkal, fényképekkel együtt külön melléklet-kötetbe rendeztem.

III. Új eredmények

A kutatás egyik legkorábbi felfedezése az 1968-ban készült terjedelmes, mintegy kétszáz évre visszamenő Chira-családfa lett, melynek összeállítója Bendász István kanonok, akit közvetett rokoni szálak is fűztek a nevezett családhoz. Megállapítottam, hogy egyetlen görög katolikus papi család is jól szemlélteti a munkácsi egyházmegyei papság képzésének fokozatos fejlődését, illetve a munkácsi uniós püspökök szívós erőfeszítéseit, hogy papjaik oktatását egyházmegyei szinten is megvalósítsák, illetve annak színvonalát a latin szertartású papképzés szintjére emeljék. A Bendász-összeírás precízen kitér a népes, hatodik fokig levezetett családfa papjainak tanulmányi helyeire is: Budán vagy Bécsben, Egerben, Pozsonyban végezték teológiai tanulmányaikat, illetve a munkácsi iskolában tanultak, a negyedik generációtól lefele többségük már az ungvári szemináriumban végzett, illetve ketten a nagyszombati papneveldeben. A

későbbi munkácsi püspökök, köztük Chira Sándor is, nemcsak ismerték, hanem követendő példaként tekintettek az egyházmegye történelmi püspökeinek elköteleződésére a keleti rítus és a liturgikus szláv nyelv mellett, illetve a papképzés terén tett komoly erőfeszítéseikre.

Disszertációmban feltártam az ifjú Chira Sándor gimnáziumi és teológiai tanulmányainak időszakát. Kiderítettem, hogy a háborús évfolyamok közül Chira Sándor és társai, sőt, a Hittudományi Kar számára az 1918/19. tanév bizonyult a legválóságosabbnak. A tanév II. félében a központi szeminárium elveszítette a megszállt területekről származó azon növendékeit, akik „nem tudtak vagy nem is akartak visszatérni.” Chira Sándor azonban tanulmányai folytatása mellett döntött. Az 1919. március végén kitört proletárdiktatúra, illetve a kar megszüntetésének hírére a kispapok nagy része átiratkozott a bölcsész-, illetve az orvosi karra, köztük Chira Sándor is a bölcsészek közé jelentkezett. A kispapság mégsem szakított teológiai tanulmányaival. Hogy a teológusok részéről mennyi kintartást igényelt ez a nehéz korszak, azt bizonyítja az egyetemi quaestura iktatókönyve is. A viharos ötéves kurzus végén a friss diplomás Sándor kispap a kezdeti 17 klerikus társából mindössze öttel abszolválta együtt, illetve további kettő később csatlakozott hozzájuk. A kutatás eredményeként derült ki, hogy az 1920. évi abszolválók közül egyik sem szerezte meg a doktori fokozatot. Ahogyan az is, hogy Chira Sándor klerikus az első három évfolyama során a kötelező tantárgyak mellett rendre fölvette a tudományos szemináriumokat is. Vagyis szándékában állt elérni a tudós fokozatot is, azonban az 1918/19. év felfordulásai ezt keresztül húzták. Szorgalma és kintartása azonban jeles végbizonyítványt eredményezett.

A levéltári kutatások, illetve az ifjú Sándor atya korabeli publicisztikai munkásságának elemzése alapján sikerült nemcsak rekonstruálnom az 1920-as évek elején a csehszlovák impériumváltást követő állami valláspolitikát okozta

újabb skizma fellángolás körülményeit a Máramaros vármegyei Nyéresháza, Irhóc, Kökényes falvakban, hanem kiderült, hogy épp ennek kapcsán vette kezdetét a fital pap sajtóapostolkodása is. Összesen tizennégy, többségében álnéven megjelent Chira-cikket elemeztem, különböző évekből, és építettem be az értekezésbe.

Megvizsgáltam az ifjú Chira Sándor politikai szerepvállalását is. A szókimondó, jól képzett ifjú Sándor atya korán, már 1923-ban magára vonta az idősebb és rangos, politikai szereplést is vállaló papság figyelmét, illetve Gebé püspökét, aki papságát igyekezett az 1924-ben alakított ruszin Keresztény Néppártban is egyesíteni. A nőtlenül szentelődött, fiatal, szenvedélyes és agilis Sándor atya, aki szolgálata kezdetétől a ruszinság hitvédelme érdekében mind a sajtó hasábjain, mind a népgyűléseken ékesszólóan bekapcsolódott a skizma terjedése elleni küzdelembe, püspöke befolyására és javaslatára 1924-ben szintén tagja lett e pártnak.

A disszertáció egyik problémafelvetése a magyar anyanyelvű, kiváló magyar-latin képzettségű, ugyanakkor a ruszinság lelki, szellemi és nemzeti fejlődési útját őszintén kereső Sándor atya kettős identitása. Épp missziós küldetésstudatából forrasozott a fiatalkori „ukranofil” vonzalma, azonban amint az ukrán irredentizmus kezdetben rejtett szándékai egyre nyilvánvalóbbakká váltak, illetve felerősödtek a nacionalista felhangok, Chira Sándor fokozatosan kiábrándult, majd 1936-ban ki is lépett a néppártból. A kutatás eredményeként szűrődött le, hogy Sándor atya politikai látásmódja és nemzeti identitása kérdésében akkor járunk a legközelebb az igazsághoz, ha, egyrészt, mérsékelt politikusnak tekintjük, másrészt, kettős, magyar-ruszin identitását vesszük alapul. Ideiglenes ukranofil elköteleződése azonban valójában a ruszinsággal való személyes azonosulásának a kifejeződését jelentette.

A kutatás egyik legváratlanabb felfedezése lett egy idegen peranyagból és hosszú évek után napvilágra került egy 77 oldalas, ruszin nyelven íródott kéziratos egyháztörténeti jegyzet, amely Sándor atya által íródott 1948-ban, és amely eddig teljesen ismeretlen volt. Csekán Tamás egykori munkácsi ügyvéd, avagy ügynöki nevén, Iván Szmutnik, 1947 őszén kapta feladatul, hogy férközzék Chira prelátus kanonok bizalmába, és vegye rá, hogy írja le a munkácsi egyházmegye rövid történetét és helyzetét. Elgondolkodtató, hogy a titkos püspök miért reagált látszólag pozitívan a bevallottan „naponta nagyon rámenősen zaklató” Csekán felajánlására, miért vállalta akár a csapdába esés veszélyét is, amikor megírta és át is adta a szóban forgó jegyzetet. Arra a következtetésre jutottam, hogy 1948 tavaszán szinte kizárt, hogy Chira püspök elképzelhetőnek tartotta volna a Csekán-féle pártfunkcionáriusokkal való bárminemű együttműködés, vagy tárgyalás eredményességét. Ugyanakkor az egyházmegye legitimitásának várhatóan közeli megszűnése fenyegetettségében, papként és főpásztorként, tudatosan és elkötelezetten írta meg a kért dolgozatot, büszkén téve tanúságot egyházáról a pártállam és a pravoszláv egyház behódolt vezetői előtt, mintegy, lám, ez az, amit lerombolni igyekeznek - de ami fölött még sincs hatalmuk... A jegyzetet magyarra fordítva az értekezés melléklet-kötetébe rendeztem.

Ugyanígy a püspök vizsgálati perének anyagát, amelynek lényegi részét beépítettem az értekezésbe is. Ezek elemzése során arra jutottam, hogy a titkos püspök az MGB ungvári és kijevi börtöneiben a több hónapos kimerítő kihallgatások alatt tanúsított magatartását végig az jellemezte, hogy amíg családjára, illetve paptársaira vonatkozóan vallomásaiban a megfontolt elhallgatás, vagy épp az amúgy is közismert információközlés módját követte, addig önmagára vonatkozóan meglepő őszinteséggel, egyháza vonatkozásában pedig tárgyilagosan

válaszolt a feltett kérdésekre. Válaszai egyenesek, határozottak, magyarázkodástól és támadástól mentesek voltak.

A vizsgálati fogság, különösen a Gulag táborokban letöltött hosszú, több mint 7 évi raboskodás időszaka, írásbeli forrásban a legszegényebbnek bizonyult. Mégis sikerült elérni, hogy a Gulag táborok anyagát őrző Információs Központok, ha szükségesük is, mégis visszaigazolásokat szolgáltatassanak. Így vált bizonyossá, hogy Chira Alexander a Kijevi 7. sz. börtönből 1949. október 2-án érkezett meg az Irkutszk megyei 7. számú „különleges táborba”, ahonnan majd 1951. augusztus 19-én távozott az Omszk megyei Kamisevskij munkatáborba, avagy a „Kamislagba.” Annál ékesszólóbbak azonban a túlélő rabtársak hiteles tanúvallomásai, amelyeket beépítettem az értekezés megfelelő részébe. Egyikük szerint „*Chira Sándor p. atya nagyon szilárd, kitartó, erős hitű ember volt. A lágerben sokakban tartotta a hitet, mindamellet alázatos ember volt.*”

Az Oroszországi Föderáció Belügyminisztériumának Omszk megyei Igazgatóságától az a válasz érkezett ugyan, hogy információs központjuk adatbázisában nem található Chira Alexander adatai, ennek ellenére nemcsak tanúvallomások, hanem a püspök peranyagának aktája is a püspök Omszk környéki tábori tartózkodását bizonyítja. Továbbá 1956. szeptember 4-én a SZU Belügyminisztériumának Omszk Megyei Javító Munkatáborok Igazgatósága hozta meg azt a felmentő határozatot, amely megszüntette Chira Alexander további büntetését. Látszólag.

Tanúvallomások alapján sikerült rekonstruálni szabadulása utáni rövid otthoni tartózkodásának történéseit, tisztázni, hogy legsürgetőbbnek az 1948-ban végzett és felszentelés nélkül maradt klerikusok ügyét tartotta. A lágerekben megélt fizikai létének többszöri fenyegetettségét megtapasztalva – netán közvetve az '56-os budapesti forradalmi hangulat hatására is – szabadulása után

elérkezettnek ítélte az időt, hogy kilépve addigi mélységes titoktartása némaságából, éljen püspöki hatalmával, és felszentelje egykori tanítványait. A legkomolyabb figyelmeztetést intézte a felszentelendőkhoz: *„Látjátok, milyen a helyzet. Egyházmegyénkből a papság felét elvitték Szibériába. Előfordulhat, hogy a többi is elviszik. De az egyházmegyét nem lehet papok nélkül hagyni. Most felszentelünk benneteket, de tartsátok ezt mélységes titokban. Úgy viselkedjétek, ahogyan eddig, hogy senki gyanút ne fogjon, hogy papok vagytok.”*

A kutatás során derült ki, hogy a hruscsovi államvezetés, a Szovjetunió Legfőbb Tanácsának Elnöksége által még 1956. november 5-i keltezéssel speciális határozatot küldött le a kárpátaljai Néptanácshoz, melynek értelmében Chira Alexandernek, illetve további két személynek öt évre megtiltotta a letelepedést az USZSZK területén. Tanúvallomásokból derült ki, hogy 1957. január 17-én szülőfalujában Irhócon, a 60-ik születésnapját ünneplő titkos püspököt családja körében szólították fel szülőföldje azonnali elhagyására. A karagandai kutatás eredményeként került elő Chira Sándor halála előtt egy évvel korábban, 1982-ben kelt önéletrajza, amiből kiderül, hogy 1957. január 27-én érkezett Karagandába.

A kifogástalanul németül is beszélő „páter Alexander” 26 évi karagandai száműzetése során a szintén száműzött, főként német, illetve lengyel római katolikusok, illetve ukrán görög katolikusok között folytatott birtuális titkos szolgálatának körülményeire, veszélyeire és eredményeire javarészt a számos hiteles tanúvallomás derít fényt. Hasonlóan a bő húszévi és évente többszöri kárpátaljai hazalátogatásai az 5000 km-re lévő Karagandából, és a titkos hazai egyházépítéséről is. A nagy távolság dacára az élő kapcsolatot működéséről, illetve arról, hogyan látta ő maga száműzetésének helyszínét, mennyire szívén viselte és folyamatosan figyelemmel kísérte saját, föld alá kényszerített munkácsi

egyházmegyéjének sorsát, bőséges adatokkal szolgál a püspök eddig ismeretlen, ékes magyarsággal íródott levelezése.

A német nyelvű időskori levelezésének vizsgálata hozta felszínre a kedves tanítványához, Joseph Werthez intézett levelet, amelyből kiderült, hogy évtizedekkel korábban a szentelendő Sándor kispap az *„Uram, követlek, bárhová is mész!”* (Lk 9,57) markáns papi jelmondatot választotta. Hosszú, küzdelmes élete ismeretében bizonyítottan látszik, hogy a szentelésekor választott jelmondat mintegy megjelölte egész további papi, illetve emberi karakterét, mentalitását, szolgálatát, valamint meghatározta élete minden további fontos döntését.

Disszertációm végkövetkeztése, hogy Chira püspök olyan korszaknak a vértanúja, amelyben az ideológiai és politikai okokból támadt vallásüldözés új, tanúságtevő mártír típust teremtett. Chira Sándor mindenekelőtt bátor, semmiféle kompromisszumra nem hajló hitéről tett tanúságot, amikor nemcsak vállalta, hanem fel is ajánlotta szenvedései türelmes elviselését. Az Evangélium embere ő, akinek szolgálata szervesen beépült és hozzájárult kora egyháztörténelmének formálásához.

IV. A témához kapcsolódó publikációk

- Chira Sándor, a töretlen hitű püspök életútja. Avagy: közösségformáló-e a tanúságtevő élet? In: Hallgatói Műhelytanulmányok 2. Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola. Debrecen, 2013. 286-294.
- „*Uram, követlek, bárhová is mégy!*” Chira Sándor (1897-1983) hitvalló püspök életútja. In: PhD Konferencia-kötet. Balassi Intézet. ISBN 978-615-5389-09-2. Debrecen, 2013. 479-493.
- „*A jó harcot megharcoltam, a hitet megőriztem...*” Betekintés Chira Sándor püspök életútjába a források tanúságával. In: Acta Academiae Beregsasiensis. XIII. évfolyam 1. kötet. ISSN 2310-1954. Beregszász–Ungvár, 2014. 166-178.
- Невідомий рукопис єпископа Олександра Хіри – інтригуюча знахідка в архіві СБУ. In: Наукові записки Ужгородського університету. Серія: Науково-релігійні студії. Випуск. 3. Ужгород. 2014. 125-143.
- Chira Sándor (1897-1983) ismeretlen jegyzete a KGB-levéltár rejtekében. In: Miles Christi. MMXIV. A.D. 2014. 203-2017.
- Chira Sándor püspök nemzeti, nemzetiségi identitásának problémájához. In: Ruszinok a második világháború utolsó évében. Tudományos tanulmányok gyűjteménye. Első könyv. ARCHI+MED. Budapest. 2015. 127-144.